Или уйғурлириниң тарихи.

Уйғурлар Илиға Чиң сулалиси мәзгилидә кәлгәнму? Униндин бурун Илида уйғурлар йоқмиди? Мана бу соал даим бешимни қатуратти. Униндин башқа уйғурлар шинжаңға милади 840 - жили кәлгән, униндин бурун шинжаңда уйғурлар йоқти дейишлиричу? Гәрчә бу һәқтә ениқ мәлуматлар болмисиму йәнила шу калтә тарихни дәстәк қиливатиду бәзи «Йолдашлар», бундақ вақитта шу тарихи баяни китапларни елип, шуларниң көзигә тиққум келип кетиду.
Асасий мәхсәткә кәлсәк, Или уйғурлири зади қандақ шәкилләнгән? Қандақ олтурақлашқан?
Тарихи мәнбәләргә асасланғанда, Или уйғурлириниң тарихи миладидин илгирдин издәшкә тоғра келиду. Һазирқи Жуңғарйә вадиси, Тарим вадиси вә Тянь Шанниң етәклири қәдимдин тартип уйғур қәбиллириниң ана макани еди. ” Уйғурлар миладидин уч әсир илгирдики чағларда “Туғлуқ” лар дегән нам билән шәрқи вә ғәрби икки қисимға бөлинди. “Ғәриптики уйғурлар Иртыш дәряси билән Балқаш көлиниң арлиғида паалийәт елип барған” (Һажи Нур һажи: “ Қараханийларниң қисқичә тарихи” 3 - бәт), бу арилиқ әлбәттә Или вадисини өз ичигә алиду. Бәзи тарихи материалларда көрситилишичә миладидин илгирки һазирқи шинжаңниң турлук жайлирида уйғурларниң ата - бувилири көчмән һалда яшап кәлгән. Булар көчмән хәлиқ болғанлиқтин, феодализм тузумигә аста өткән, бу көчмән феодализм чарвичилиқ хужулиқи вә униң учун яхши яйлақларни егиләш асаста раважланған. Шу мәзгилләрдә деһқанчилиқ билән шуғулланған уйғурлар ”Таранчи” дәп аталған. Или уйғурлири һели һәм өзлирини мошу нам билән атайду. Бу һәқтә тарихчи доктор Ризанур «Кона заманлардин бири турлук Таранчилири сарисун, Или, Тарим, Сир, Аму дәрялири канарлирида вә арилирида чөплукләрни суғармақ учун муһим қаналлар япмишләр, һубубат әкмишләр, мевә яғачлари йитиштурмишләр... Дуняниң һеч бир йеридә бу Таранчилардәк туприқиға йәрлишидиған, уни сөйидиған вә мудапийә етидиған хәлиқ йоқ. «Или сөзи туркчә мәшһур димәктур, Тарим туркчидә таримақ мәнисидә кәлгән, зираәт әтмәк демәктур. Әсли туркчидә чөпни таранчи   дәр еди «Йәнә бәзи тарихи матирялларда «таранчи » дегән сәзниң қәдимий уйғур тилида барлиғи, бу мәшһур уйғур алими Мәһмуд Қәшқәриниң «Турки Тиллар Дивани» дегән әсиридә тәпсили чушәндурулгәнлиги тилға елинған. Мәһмуд Қәшқири «таранчи» дегән сөз (диванда тариғчи дәп елинған) ниң қандақ ясалғанлиқи мундақ чушәндурулиду: «Путун турк қәбиллири һунәр - кәсип қилғучиларниң супитини ипадиләштә исминиң ахириға ухшашла... «чи» ни қошуду. Мәслән «тариғ – ашлиқ» сөзидин «тариғчи - диһқан» дегәндәк сөзләрни ясиғанға охшаш (Турки Тиллар Дивани, 2 - том 63 - 64 - бәтләр) буниңдин Или вадисида қәдимқи заманлардин тартипла уйғурларниң яшап кәлгәнлиги, Или уйғурлириниң «Таранчи »дәп атилиши Моңғуллар яки Жуңғарлар тәрипидин қоюлған нам болмастин, бәлки қәдимий уйғур тилидин елинғанлиғи ениқ көрүнүп турупту.
Или вадиси миладидин кейин уйғур қәбиллириниң яшиғанлиғи вә курәш қилғанлиғиға даир тарихий материаллар хели көп. Уйғурлар «5 - әсирдин башлап Тянь Шанниң жәнуби вә шималий етәклиридики җайларда яшиди» (Қараханийларниң қисқичә тарихи, 2 - бәт). Тарихий материалларға асасланғанда 5 - әсирдә селинған шу чағда Оттура Асияниң сәяси, иқтисади вә мәдәнийәт мәркәзлиридин бири болған Алмилиқ шәһириниң асаслиқ аһалиси уйғурлар еди. 5 - әсирдә улар һазирқи Жуңғарийә вә Тянь Шандики яйлақлар үчүн журжанларға қарши курәш башлиған. Журжан туриклириниң қағани ширун заманисида (милади 400 - жилидин 411 - жилиғичә) қағанниң зимини ғәрбий жәнупта һазирқи Қара шәһәргичә, ғәриптә Или вадисиғичә,

шәриқтә Чавшәнниң ғәрбигичә, шималда һазирқи ташқи муңғулйиниң шималиғичә, жәнупта һазирқи ички муңғулниң жәнубиғичә болған. Уйғурлар милади 487 - йили журжанлар устидин ғәлбә қилип, тарихта ”Егиз һарвулиқлар (қаңлиқлар ханданлиқи) дәп аталған уйғур ханлиғини (487 - 546 - жилларда) қурған. Японийәлик тарихчи Әнбу Жйәнфу мундақ дәп язиду : «Егиз һарвулиқлар йәни туғлуқлар 6 - әсирниң башлиридин тартипла йоқалмас милләт дәп қарилип кәлгән - шундақ қилип туғлуқлар дуняға тонулмиған болсиму лекин һазирқи ташқи моңғолйидин тартип ғәрбий шәриқи Туркистанғичә болған бипаян зиминда шу хилдики милләтләр қәйсәрлик билән көпәйгән әһвал астида, ахири 7 - әсирни кутувалди (Ғәрбий уйғур ханлиқиниң тарихий һәққидики тәтқиқат. Хәнзучә нәшри 5 - 6 - бәтләр) демәк униңдин 6 - 7 - әсирләрдә Или вадисиниң «Егиз һарвулиқлар ханданлиқи» даирисидә болғанлиғини көривалғили болиду.
Биз униңдин кейин қурулған уйғур ханлиқи йәни шәрқи турк уйғур ханданлиқи тоғрисидики тарихи материаллардинму Или уйғурлириға даир асасларни тапалаймиз. Шундақла Мәһмуд Қәшқириниң «Турки Тиллар Дивани» динму биз Или вадисида яшайдиған уйғурларниң һаятиға даир нурғун ишәнчилик мәнбәгә егә болалаймиз.
Биз уйғур ханлиқи дәвридә вә униңдин кейин һазирқи шимали шинжаңниң һәр қайси жайлирида уйғурларниң яшайдиғанлиғиға даир баянларни уйғур тарихчиси Мирза Муһәммәд Һәйдәрниң «Тарихи Рәшит» намлиқ мәшһур әсириниң инглизчә тәржимисидә берилгән муқәддимисидинму көрувалалаймиз: «Дәсләпки мәзгилләрдә шәриқтәрәк җайларда һеч болмиғанда уйғурларниң икки итипақи болған. Бири һазирқи җуңғарйә дәп атилидиған жайда яшиған болуп, найман уйғурлар, йәни «Сәккиз уйғурлар» дәп аталған. Йәнә бири Орхун дәряси билән Тула дәряси вадисида яшиған болуп, «Тоққуз уйғурлар» дәп аталған. Тоққуз уйғурлар ғәрбий жәнупқа қоғливетилгән чағда сәккиз уйғурлар кона орнида қаливәргән. Чиңгизханниң дәвридиму уларни мушу жайда көргили болатти (Тарихи Рәшиди, хәнзучә нәшири 1 - қисим 106 - бәт).
Уйғур ханлиқи ички мажра вә тәбиий апәтләр тупәйлидин 839 - жили йимирилгәндин кейин, бу ханлиқниң шәриқи қисимида яшап кәлгән уйғурлар Утукун тағлиридин айрилип, ханлиқниң ғәрбий қисмидики кәң җайларға көчүп кәлди. 840 - жили уйғурларниң ташқи тоққуз қәбиллиридин болған яғмилар вә қарлуқлар Или, Йәттәсу вә Чу районлирида йәни илгирки уйғур ханлиқиниң ғәрбий зиминида, Баласағунни мәркәз қилған бир һакимийәт қурди, кейинчә бу һакимйәткә Қәшқәр районниму тәвә болди. Бу һакимйәт «Қараханийлар» дәп аталди. Бу дөләтниң асасий тәркивидә Яғмилар вә Қарлуқлардин башқа, Чигилләр, андин Бсмил, Тухси, Чаруқ қәбиллириму бар еди. (Турки Тиллар Диваниниң уйғурчә нәширигә кириш сөз 2 - 3 - бәтләр).
Қараханийлар ханданлиқиниң һөкүмранлиғи 9 - әсирниң 40 - жиллиридин 13 - әсирниң 20 - жиллириғичә давам қилди. Шуниң билән бир вақитта 850 - жилидин 1250 - жилиғичә болған Тут әсир давамида Қучу ханлиқиму һөкүм сурди. Бу икки уйғур ханлиқи чәтәл тарихчилири тәрипидин «Ғәрбий уйғур ханданлиқи» дәп аталди, жуқурда тилға елинған Или уйғурлириниң тәкти булған Яғма, Тухси, Чигилләр қараханийлар ханданлиқиниң қурулишида алаһидә роль ойниди, Қараханийлар ханданлиғи қурулуштин илгири Яғмилар Қәшқәрни егәллигән еди. «Қараханийлар хани турки қәвимлири ичидә жәңгиварлиқи билән мәшһур болған яғмилардин чиқти», «Яғмиларниң башлиқи Буғра, Қарахан унвани билән атайтти» (қараханийлар ханлиқиниң қисқичә тарихи). «Яғмиларниң хани Буғра дәп атилатти һалбуки бу намниң түркләрниң әң дәсләпки ислам ханлиғи йәни Қараханлар ханлиқини көрситидиғанлиғи шәк - шубһисиз» биз мундақ хуласини 10 әсирниң 80 - жиллирида

тузулгән қәдимқи жуғрапийилик тарихи әсәр «һудудулаләм» намлиқ әсардинму көрәләймиз.

Или вадисиниң қараханийлар ханлиқиниң даирисигә киридиғанлиғи нурғун тарихи әсәрләрдә тилға елиниду: «У чағда уйғурларниң зимини тәхминән Балқаш көлүниң шәрқи четигичә, һәмдә Ғлжиғичә барған һәмдә Жуңғарийиниң ғәрбий четигичә кәңәйгән». (Гренард: < Буғрахан һәққидә ривайәтләр >), бу ханлиқниң чегариси «Ғәрбий Тянь Шанниң шимали етигидә, Ғулжиниң шималидики Тәлкә тағлиридин шималға қарап Алатаққичә барған» (Ғәрбий уйғур ханлиқиниң тарихи һәққидә тәтқиқат). Жуқарқи тарихи материаллардин вә «һудудулаләм» гә қистуруп берилгән хәритидә «Ғулжа» дегән нам учрайду. Бу фактниң өзи «Ғулжа» дегән намниң қәдимдин тартип, һеч болмиғанда 10 - әсирниң ахирлиридин тартип мәвжутлиғи испатлап берилду.

Чиңгизхан вә униң әвләтлири һукумранлиқ қилған мәзгилдә Или вадисида уйғурларниң яшиғанлиғиға даир бир нәччә фактни көргили болиду: Чиңгизханниң 2 - оғли Чағатай асаслиқ аһалиси уйғурлар болған Алмалиқни өз ханлиқиниң пәйтәхти қилған. Уйғур алими Җамал Қарши Илида туғулған. Ижадий паалийитини Қәшқәрдә өткүзгән. 12 - Әсирниң ахири вә 13 әсирниң дәсләпки йеримиғичә болған арлиқта өткән атақлиқ уйғур алими Мәвланә Йусуп Сәккакиму Илида яшиған. Униң қәбриси Чапчал наһийисидики Хонихай мазирида һели һәм мәвжут.

Чиң сулалиси (1644 - 1911) һукумранлиғиниң дәсливидә Или вадисида уйғурлар зор дәриҗидә азлап кәткән. Буниң асаслиқ сәвәви, Чиң сулалиси Җуңғарларни бастуруш җәрянида жуңғарйидики аһалиниң асасән йеримини қирип ташлиған. Чиң сулалиси һөкүмранлири һөкүмәт әскәрлирини беқиш вә уларға истикам қуруп бериш учун Қәшқәрдин Илиға адәм йөткигән 1759 - жилидики Учтурпан қозғилиңидин кейин 6000 уйғур аһалиси Илиға көчүрүлгән. Улар асасән деһқанчилиқ билән шуғулланған. Улардин 600 аилә Қайнуққа, 500 аилә Қашқа, 1100 аилә Булубурғусқа, 900 аилә Җирғиланға, 400 аилә Таш өстәңгә, 600 аилә Бай туқайға, 800 аилә Хонихайға, 500 аилә Дадамтуға, 600 аилә Ара устәңгә орунлашқан. Буниңдин башқа йәнә 2000 аилә уйғур Илиға көчүрүлгән. Булар Нилқа, Тоққузтара, вә башқа җайларға орунлашқан. 200 нәччә йилдин бери башқа җайлардин Илиға кәлгән уйғурлар йәрлик уйғурлар билән бирликтә қан - тәр төкүп, шәһәрләрни бина қилип, Илини исми - жисмиға лайиқ, жирақ - йеқинға мәшһур болған гөзәл вадиға айландурди. Демәк йуқарқиларни йиғинчақлиғанда Или вадиси қәдимдин тартип уйғурларниң ана макани болуп кәлгән. Улар бу вадини гулләндуруш һәм бир путун уйғур миллитиниң ортақ ишлирини илгири сүрүш йолида қошқан өчмәс туһпилири билән тарих сәһнисидин орун елип кәлди вә кәлмәктә.

Мәнбә: «Гулшән вадидики излар» намлиқ китаптин пайдиланған.

Транслит на кирилицу и правка грамматики текста: *ЭМЕРЕН* www.emeren.uyghurlar.biz/
28 июнь 2009 ж. Санкт-Петербург.